

Георг Ніколаєв

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У СФЕРІ ДІЯЛЬНОСТІ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УСРР В 1920-Х РОКАХ

На підставі широкої історіографічної та джерельної бази проаналізовано встановлення монополії більшовиків у сфері громадського життя. Розглянуто основні правові джерела та організаційні заходи влади, спрямовані на знищення будь-яких форм суспільно-політичного плюралізму.

Ключові слова: *ранній тоталітаризм, правова політика, більшовицька партія, громадські об'єднання.*

В умовах національного й культурного відродження України, здобуття державності, утвердження багатопартійної системи та ідеологічного плюралізму все частіше звучать заклики необхідності врахування історичного досвіду під час створення нової політичної системи. Це підкреслює важливість звернення до уроків власної історії, зокрема періоду існування та зникнення чисельних громадських об'єднань у 1920-х роках. Нині, коли в Україні існує велика кількість політичних партій, громадсько-політичних організацій та рухів, вивчення й переосмислення цих процесів дасть змогу забезпечити гарантії свободи слова, реалізації прав громадян на повноцінну участь у суспільно-політичному житті делегуванням представницької функції політичним партіям та організаціям. Усе це надає особливої актуальності досліджуваній тематиці.

В останні роки відбувається активізація українських науковців у вивченні означеного питання. Вагомий внесок у розробку проблем, пов'язаних з темою статті, зробили праці провідних українських істориків С. Кульчицького [1], В. Ченцова [2]. В них розкрито причини виникнення сталінського тоталітарного устрою як у країні в цілому, так і на регіональному рівні. Аналізуються питання еволюції тоталітарного законодавства. В останнє десятиріччя окреслена тематика стала предметом дисертаційних досліджень. Так, функціонуванню суспільно-політичних об'єднань радянської України в контексті соціальної політики більшовицького режиму 1920-х років присвячена дисертаційна робота Ю. Степанчука [3]. Науковець С. Свистович, звертаючись до питання місця громадських об'єднань у політиці більшовицького режиму в контексті загальнодержавних та регіональних суспільно-політичних процесів, доходить висновку, що система громадських об'єднань, яка функціонувала в Україні впродовж 1920–1930-х років, була найчисельнішою та найрозгалуженішою у всьому СРСР [4]. Утім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження періоду раннього тоталітаризму, вивчення різноманітних аспектів проблематики.

Революційна розбудова “найсправедливішої” держави та якісно нового суспільства, в баченні більшовиків, передбачала встановлення монополії не лише у площині політичних партій, а й у системі функціонування громадсько-політичних об'єднань. Ідея історичної невідворотності та безальтернативності “класової боротьби” визначила концепцію використання громадських об'єднань для забезпечення, підготовки і досягнення революційних завдань. Усі невідконтрольні владі організації сприймалися як інструмент реваншу буржуазії, а відтак, прирікалися на знищення у процесі соціалістичних трансформацій. Головною умовою для створення та діяльності громадських організацій в рамках легального правового поля виступала повна лояльність до радянської влади та підконтрольність їй.

Тому вже у 1918 році чисельні товариства закривали як “контрреволюційні”. Комуністичний режим намагався обмежитися створенням здебільшого культурно-просвітницьких товариств, інтегрованих у систему пропаганди нової ідеології. Для реалізації означеної мети створювалася відповідна законодавча база.

У світовій законодавчо-правовій практиці спектр позадержавних інститутів визначений доволі чітко. Головні його складники – економічні та позаекономічні (некомерційні організації). При цьому структура некомерційних організацій включає: політичні об'єднання (партії), конфесійні організації (церква, релігійні громади), професійні союзи, молодіжні, творчі, національні, спортивні та інші об'єднання [5].

У радянській Україні позадержавний простір також поділявся на економічні та позаекономічні сфери. В період НЕПу завдяки громадській ініціативі, на нетривалий час, сформувалася недержавна сфера, до якої входили як економічні організації (спілки підприємців, орендаторів, кооперативні товариства), так і позаекономічні (профспілки, комсомол та то-

вариства, що “не переслідували цілей отримання прибутку”). Разом з тим, навіть у відносно ліберальні часи першої половини 1920-х років з легального поля існування витіснялися релігійні організації та об'єднання засновані на базі сил, альтернативних правлячій партії.

Загалом суспільно-політичний простір УСРР 1920-х років відзначався, насамперед, закриттям для громадської ініціативи його ключових ніш. Передовсім під заборону підпадає свобода політичної діяльності. Ліквідація багатопартійності й перетворення комуністичної партії спочатку в панівну, а згодом у єдину існуючу унеможливило створення будь-яких альтернативних політичних організацій, здійснення політичної діяльності поза лавами РКП(б) та її української філії – КП(б)У. На початку 1920-х років на нетривалий час і в обмежених розмірах дозволялося вільне економічне підприємництво, але економіка в цілому залишалася прерогативою держави. З відділенням церкви від держави значно обмежилася, а згодом фактично заборонялася діяльність релігійних об'єднань. На кінець 1920-х років припиняють діяльність позадержавні економічні структури, внаслідок чого суспільна діяльність в Україні нівелюється до повністю підконтрольних владі профспілок, добровільних товариств, спортивних і міжнародних організацій.

Документ, який став основним регульовальним актом для громадської ініціативи на наступні шість років, було ухвалено 3 серпня 1922 року Постановою ВЦВК і РНК РСФРР “Про порядок затвердження й реєстрації організацій і спілок, що не переслідують отримання прибутку, і про порядок нагляду за ними”. У такий спосіб юридично закріплюється термін “суспільства й союзи, що не переслідують цілей отримання прибутку”. За даними російської дослідниці історії громадських об'єднань І. Ільїної, в одній з численних інструкцій ВЦВК за цією Постановою промайнув й інший вислів – “громадські організації”, однак тоді його не було прийнято [5, с. 38].

У Постанові визначалося коло громадських організацій, що належали до категорії добровільних, та режим їх діяльності на території всіх радянських республік. Організації розподілялися за змістом (родом) діяльності, за інтересами, правовим статусом (легальні й нелегальні), масовістю (складом членства), масштабами і сферою суспільного впливу тощо. Так, в Україні внаслідок цього виокремилися три основні групи об'єднань: 1. Організації, підконтрольні партії (профспілки, комсомол, піонерська організація); 2. Українські організації та об'єднання національних меншин (“Просвіти”, УКРЮС, Бапсомол, релігійні католицькі гуртки, Єврокомсомол, скаутські організації); 3. Добровільні товариства за інтересами, поява яких зумовлена внутрішніми та зовнішніми потребами функціонування радянської політичної системи певного періоду (товариство “Геть неписьменість!”, “Товариство культурного єднання з селом”, “Спілка безвірників”, “Друзі дітей”, Міжнародна організація допомоги бійцям революції та інші). Окремим блоком виступала розгалужена мережа кооперації. На початку 1920-х років в Україні продовжували існувати чисельні національні об'єднання, зокрема: Спілка голландських вихідців, Менонітський союз, інші німецькі, єврейські, польські організації [5, с. 39].

Втім, навіть виконання всіх обов'язкових вимог громадськими організаціями не гарантувало затвердження їхніх статутів. Навіть факт реєстрації у НКВС УСРР не рятував суспільні об'єднання від непередбачених санкцій з боку ЦК КП(б)У, ОДПУ, НКВС або інших державних та контролюючих установ.

Так, на обліку в Секретному відділі ДПУ Київщини у 1922 році перебувало 8 громадських організацій. На початку 1923 року документи їх реєстрації анульовано. З них – 5 Союзів і Товариств, зокрема: “Київське науково-технічне товариство”, склад правління якого визнався ДПУ як непідконтрольний. Київське “Російське товариство мисливства” закрито внаслідок функціонуючого Київського губерньського “Товариства мисливців та рибалок”. Київське трудове товариство м'ясників-заготівельників закрито як таке, що спрямоване на отримання постійного прибутку. Київське “Товариство м'ясників-торговців”, як таке, що є небажаним за своїм класовим характером. З тієї самої “класової” причини припинено діяльність “Товариства торговців Подільського району” та “Київського вегетаріанського товариства” [6, арк. 16].

Причиною відмови у реєстрації заснованого ще в 1909 році вегетаріанського товариства стали “політичні мотиви, унеможливаючи затвердження статуту”, про що йдеться в листі ДПУ до НКВС від 11 жовтня 1922 року. Через це в офіційному порядку товариство так і не було зареєстровано.

У 1923 році воно опиниться в розісланому до губерньських відділень ДПУ списку організацій, створення чи діяльність яких треба зупинити [6, арк. 17].

Крім того на обліку в ДПУ перебувало ще три діючих без офіційного дозволу товариств: “Земляцтво Південного Заходу Росії”, “Лондонський комітет допомоги інтелігенції Росії” та “Всеросійське Товариство лікарів імені М. Пирогова”. Особлива увага ДПУ приділялась одній із найстаріших, заснованій у 1881 році, лікарських організацій країни. На думку чекістів, вона могла слугувати одним із ключових об'єднувачих центрів “контрреволюційно” налаштованої інтелігенції радянської країни. Щодо неї, ДПУ УСРР видана спеціальна директива від 18.01.1922 за номером 51 632 про взяття в “розробку” цього медичного товариства, що не маючи потрібного дозволу, встановлює зв'язок з низкою міст. Одною з ключових причин був факт “скупченості антирадянських елементів, відверто контрреволюційному характері товариства, більшість членів якого є прихильниками партії конституційних демократів” [6, арк. 18].

“Контрреволюційна сутність” організації відзначена в доповідній записці на ім'я начальника ДПУ Ф. Дзержинського, головного радянського лікаря М. Семашко щодо поведінки її членів на Всеросійському з'їзді лікарів у травні 1922 року. В ній члени “Товариства імені М. Пирогова” характеризуються прихильниками не тільки кадетів, а й меншовиків та есерів. Виступаючи за збереження Земської та Страхової медицини, вони йдуть проти радянської медицини, ретранслюючи погляди антирадянських політичних сил – кадетів, меншовиків, есерів [7]. Із цієї причини найбільш активних діячів Товариства у 1922 році вислано із країни або відправлено у заслання до Середньої Азії чи Сибіру. 8 червня 1922 року Політбюро РКП(б) видало розпорядження про негайні арешти серед лікарів.

Ключове місце в системі адміністративного нагляду за діяльністю громадських організацій займав таємний контроль ОДПУ за громадськими організаціями, особливо поміж інтелігенції. Уже влітку 1922 року на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) ухвалено постанову щодо боротьби з антирадянськими угрупованнями серед інтелігенції. Причиною відмови подібним товариствам виступає також соціальний склад їхніх засновників. Формулювання “внаслідок наявності компрометуючих матеріалів на засновників товариства відмовити в реєстрації” є типовим для 1922–1924 років. До них додавалася традиційна “антирадянщина”. На підставі наявності великої кількості меншовиків у числі засновників у жовтні 1922 року відмовлено в реєстрації загальноросійського “Комітету по увінчанню пам'яті Г. Плеханова”. Філію цієї організації в Україні планувалося відкрити в Одесі та Харкові, надалі поширити діяльність на інші міста [8].

Окрім відкритих засобів контролю – погоджування дати з'їздів, дозвіл на реєстрацію нових товариств тільки з дозволу ОДПУ, – передбачено постійний негласний нагляд за організаторами та керівниками об'єднань, які викликали в більшовиків недовіру чи підпадали під найменше підозріння в культивуванні “антирадянських настроїв”.

Розсекречені нині архівно-кримінальні справи дають змогу дослідникам ознайомитися зі службовою документацією ВНК-ДПУ-ОДПУ. Чисельні звіти з агентурної роботи в “антирадянському реєстри” показують, наскільки всеохопним став контроль спецслужб над настроями населення вже у період становлення радянської держави [8, арк. 27–29]. За аналогією з представниками опозиційних партій, керівництво громадських організацій, ініціаторами заснування яких виступали не компартійні керівники, перебувало під постійним контролем з боку чекістів. Перевірялось їхнє листування, через агентури надходили дані про їхні політичні погляди та настрої.

Фактично не дістали права на створення власних організацій широкі прошарки селянства. При цьому сільські громадські організації функціонально орієнтувалися на вирішення не специфічно селянських, а інтернаціонально-революційних завдань. На думку дослідника етнонаціональних та міжнародних аспектів діяльності громадських об'єднань українського села 1920–1930-х років М. Журби, провідним елементом утвердження ідеології пролетаріату у свідомості селянства визначалася його соціокультурна індоктринація. Лідери більшовицької партії, спираючись на теоретичну спадщину ортодоксального марксизму, інтегрували селянство в інтернаціональний революційний рух через посередництво професійних організацій та класових товариств [9, с. 77–78].

Серйозну турботу влади викликали намагання політичних опонентів більшовиків, насамперед з правоесерівського середовища, закріпити свої позиції серед найчисельнішої категорії населення. Так, Циркулярний лист ВНК № 17 від 21 листопада 1921 року до низових підрозділів присвячено намагання правих есерів створити широке позапартійне об'єднання селянства “Союз трудового селянства”. На думку чекістів, ця спроба є намаганням створення куркульської партії, яка протиставляла себе пролетарській диктатурі та орієнтувалася на захист інтересів середніх та дрібних приватних власників земельних наділів. Ідеї та принципи “Союзу” суперечать економічній політиці Радянської влади на селі, тому є неприпустимими [10, арк. 3–4].

На початку 1920-х років поширилися випадки відмови в реєстрації та подальшого закриття товариств, чиї цілі дублювали завдання державних органів. Із цієї причини у 1923 році не затверджено статут “Товариства теоретичної й практичної педагогіки” через те, що його функції виконує Наркомат просвіти. У 1925 році ліквідовано загальносоюзні товариства “Культурної змички” й “Орач знання”. При цьому останнє прямо заявляло у своєму статуті, що “товариство «Орач знання» ставить за мету широке й планомірне сприяння РКП, профспілковим, державним, адміністративним і господарським, кооперативним і просвітнім органам у їхній роботі серед селянства в селі й серед робітників на фабриках і заводах”. На думку агітаційно-пропагандистського відділу ВКП(б), діяльність цього товариства є політично безглуздом, оскільки воно намагається замінити собою партію, профспілки й радянську владу в цілому.

Певна кількість заяв відхилялася “з формальних міркувань”. Так, НКВС відмовлено в реєстрації “Польському науково-технічному товариству”, “Товариству активних антимілітаристів імперіалістичної війни 1914–1917”. Причиною відмови стали “неясно намічені цілі” [11, с. 62].

Суперечки й розбіжності у правовому тлумаченні регламентації діяльності як для радянських органів влади, так і для самих товариств, викликали групи організацій допомоги

і взаємодопомоги. Особлива актуалізація цього питання припало на початок 1920-х років, чому спонукала ініціативність опозиційних політичних партій утворювати організації допомоги репресованим однопартійцям та їхнім родинам (передусім, ініційований меншовиками Політичний Червоний Хрест). Дозволяючи відкривати організації допомоги в рамках окремих професій (Товариство взаємодопомоги залізничників Полтави, зареєстроване в 1922 році, і т. п.), влада пильно стежила за недопущенням консолідації представників альтернативних партій та рухів у подібних об'єднаннях. Не мали можливості працювати у легальному правовому полі меншовицькі організації взаємодопомоги репресованим та голодуючим в Одесі, Полтаві та інших містах України, сіоністські організації подібного спрямування Одеси, Харкова, Києва і т. п. [12, арк. 35-36].

Внаслідок проведених заходів на середину 1920-х років в Українській СРР сформувався характерний державно-правовий режим регламентації діяльності різного роду громадських об'єднань. Здійснення нагляду та контролю за організаційними формами вияву громадської ініціативи в Україні покладалося на різні органи державної влади. Серед них відділ національних меншин НКВС України, Центральна міжвідомча комісія у справах союзів та громад, що входила до складу адміністративно-організаційного управління НКВС (МЕКОСО), ДПУ, Нарком'юст, Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, Центральна комісія національних меншин при ВУЦВК та Головокооперком при РНК УСРР. Зазначені вище установи впродовж 1920-х років регламентували діяльність громадських організацій, що здійснювали діяльність у регіональному масштабі. Питаннями регулювання роботи окремих категорій організацій займалися в цей період також ВЦВК та РНК РСФСР. Видані ними декрети визначали положення, порядок створення й діяльності кооперації, Товариства Червоного Хреста, науково-технічних організацій [13, с. 219].

Починаючи з 1925 року, компартійне керівництво трансформується в детальну регламентацію діяльності громадських організацій з боку відповідних органів. У другій половині 1920-х років жодне об'єднання, товариство або спілка не могли зібрати власний з'їзд або конференцію без попереднього узгодження в апараті ЦК КП(б)У. При цьому Секретаріат або Оргбюро визначали не тільки терміни скликання з'їздів, а і їх роботу включно до дріб'язків – скільки обрати безпартійних і жінок у президію з'їзду, порядок ведення, дні засідань і т. п.

У той самий час у засобах масової інформації активно рекламувалися та всіляко організаційно підтримувалися органами влади організації комуністичного та військового спрямування. Їх кількість в Україні вже у середині 1920-х років перевищувала цифру в 1 000 000 членів. Так, газета “Комуніст” від 18 квітня 1925 року все число присвятила діяльності громадських організацій України [14]. Публікації, в яких діяльність громадських об'єднань подається в контексті “Нової країни СРСР – неподільного братерського союзу рівноправних народів з буйним розквітом національних культур, надалі зміцнюваним громадськими союзами цих народів”, подаються поруч з числовими показниками. Природно, що найбільше чисельне зростання демонструє “Український відділ Міжнародної організації допомоги революціонерам” (МОДР), “Товариство Допомоги Жертвам Інтервенції”, “Товариства Авіації та Повітроплавства” (ТАПУК).

Так, МОДР на 1 травня 1924 року по Україні налічував 7 387 осередків з 1 003 484 членами. Впродовж двох місяців, з 1 березня по 1 травня, її лави збільшилися на 114 906 осіб, а кількість осередків – на 129.

До складу “Товариства Авіації та Повітроплавства” станом на 1 квітня 1924 року входило 1 386 620 членів, зорганізованих у 6.699 осередків по всіх регіонах УСРР. Доволі міцною була матеріально-технічна база Товариства – 959 авіакутків, 445 бібліотек, видавалась 21 газета. З 1 квітня 1923 по 1 квітня 1925 року лектори ТАПУК прочитали 13.798 лекцій та доповідей на теми авіації та її значення. Добровільних внесків Товариством з 1 квітня 1923 року по 1 жовтня 1924 року зібрано 1 050 000 крб., з 1 жовтня 1924 по 1 квітня 1925 року – 250 000 крб [15].

Таким чином, незважаючи на ліберальні зміни періоду НЕПу, громадські організації поставлені перед необхідністю функціонування та розвитку в умовах раннього тоталітаризму. Формування партійно-державного режиму передбачало знищення політичного та суспільного плюралізму. Система обмежень та заборон, під яку підпадали легально діючі організації УСРР в 1920-ті роки, стане не лише засобом формування суспільної сфери, повністю підконтрольної владі, а й засобом її знищення. З другої половини 1920-х років вона набуває нових форм та призводить до ліквідації багатьох організацій, відстороненню їх керівного складу. Державний ідеологічний контроль призведе до кризи масового громадського руху. Практично всі організації наприкінці 1920-х років почали виконувати окреслені комуністичною партією завдання, займаючись історико-революційною, військово-патріотичною, ідеологічною роботою. Внутрішні інтереси та перспективи громадських організацій фактично зводилися нанівець.

Література

1. Кульницький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928 рр.) / Станіслав Владиславович Кульницький. — К. : Основи, 1996. — 396 с.
2. Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Віктор Васильович Ченцов. — Тернопіль : Збруч, 2000. — 482 с.: монографія.
3. Степанчук Ю. Діяльність громадських і політичних об'єднань УСРР у контексті соціальної політики більшовицького режиму в 1920-х – на початку 30-х рр. XX ст.: автореф. на здоб. наук. ступеня канд. істор. наук: спеціальність 07.00.01 – Історія України / Юрій Степанович Степанчук. — Черкаси, 2006. — 20 с.
4. Свистович С. М. Громадські об'єднання України в політиці більшовицького режиму (20–30-х рр. XX ст.): автореферат дис... док. іст. наук.: спеціальність 07.00.01 — Історія України / Степан Михайлович Свистович. — Донецьк, 2007. — 36 с.
5. Ильина И. Н. Общественные организации России в 1920-е годы / Ирина Николаевна Ильина; отв. ред. А. К. Соколов; Ин-т рос. истории РАН. — Москва, 2000.
6. Державний архів Служби Безпеки України (далі ДА СБУ). — Ф.13. — Спр. 193. Звіт-доповідь про діяльність Київського Губернського відділу ДПУ за 1923 рік, (1923 рік). — Арк. 16.
7. Остракизм по-большевистки: Преследования политических оппонентов в 1921–1924 гг. Сборник документов [сост., предисл. В. Г. Макарова, В. С. Христофорова; коммент. В. Г. Макарова]. — Москва : Русский путь, 2010. — С. 366–367.
8. Державний Архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 605. Переписка ДПУ про становище прикордонної полоси. Про діяльність Одеської організації РСДРП, Південного Крайового Бюро ПСР, ПЛСР, про анархістів та пожежі на Миколаївському елеваторі (9 січня 1923 – 31 грудня 1923 року). — Арк. 31–32.
9. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. XX ст.) / М. А. Журба. — К. : Науковий світ, 2002. — С. 77–78.
10. ДА СБУ. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 633. Циркулярний лист Всеросійської надзвичайної комісії № 17 (1921 рік).
11. Ильина И. Н. Общественные организации России в 1920-е годы / Ирина Николаевна Ильина; отв. ред. А. К. Соколов; Ин-т рос. истории РАН. — Москва, 2000. — С. 62.
12. Державний Архів Полтавської області . — Ф. 1503. — Оп. 1. — Спр. 158. Спецзведення ДПУ про політичне та економічне положення в Полтавській губернії за перше півріччя 1923 року, січень–липень 1923 року.
13. Степанчук Ю. Громадські організації України в системі радянської влади (1920-ті рр.) / Ю. Степанчук // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків "Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". — Кам'янець-Подільський, 2003. — С. 219.
14. Комуніст. — 1925. — 18 квітня,.

On the basis of the broad historiography and source study base of the attempts to analyze the establishment of the Bolshevik monopoly in the sphere of public life. Analyzed the main legal sources and organizational measures of the authorities aimed at the destruction of any of the forms of social and political pluralism.

Key words: early totalitarianism, legal policy, the Bolshevik party, public associations.